
N. Horváth Béla

„AZ IDŐ LASSAN ELSZIVÁROG” IDŐ-KÉPZETEK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN

Az idő az emberi kultúra létélménye. A születés-házasság-halál hármassága meghatározza az archaikus társadalmak működését nemcsak az életkorokhoz rendelt tevékenységformákkal, hanem e három kitüntetett időszakhoz kötött, rendelt szokásvilággal is. A természet változása, virágzás és lombhullás, a gyümölcserés és hervadás tudatosította az emberben a végtelen időfolyam szakaszoltságát, és ily módon személyes átélhetőségét. Ennek emblemikus szimbolikája és metaforizációja tükrözteti az ábrázoló művészetben, s az irodalomban, a költészetben a saját időélmény, mint egy magasabb szintű törvényszerűség elvonatkoztatott aktualizációját.

A művészet végtelen kaleidoszkópjából idézhetők a reménytelen örökkévalóságot kifejező alkotások éppúgy, mint a pusztulást, az elporladást panaszlók. Felrémlenek képek, regények és verssorok, amelyek a megállt és az eltűnt időt vagy a felgyorsult, kitérő, átélhetetlenül mozgalmas, vibráló pillanatsorozatot mutatják fel, mint egy kor jellemző élményét. A sokféle képből, képzetből most csak egyetlen részletet citáljunk, egy a modernség előestéjén élt magyar költőtől, aki antikizáló metaforával élve a természeti törvényszerűségekre visszautalva jeleníti meg későbbi korok érték- és tárgyvesztő tapasztalatát:

*„Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül,
S minden míve tűnő szárnya körül lebeg!
Minden csak jelenés; minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejcs, enyész.”*

(Berzsenyi Dániel: *A közelítő tél*)

Az időélmény József Attila korai költészetében a személyes sors élettörténetéseit, anyja elvesztését, árvaságát megszólaltató versekben tűnik ki a befejezettség, a lezárttság érzetének megfogalmazásaként. Megismervén az avantgárd jellegű modernséget, megjelennek azok a képi reminiszenciák, amelyek az expresszionisztikus, szürrealisztikus formáltságukkal, motívumaikkal utalnak vissza egyrészt a forrásra, olykor mesterekre, másrészt a korélményre. „Az expresszen jár az idő” (*Egyszerű ez*) típusú időképzetek nemcsak a modernség

gépkoncentrációját ültetik át, hanem a veszélyesen, gyorsan élni korélményét is. Ugyancsak kettős foglalatú a korai költészetben gyakori szimultán technika, amely a különböző élettörténeket, a különböző időpillanatokot egyetlen jelenetbe rendezi össze. A legismertebb példái ennek a szemléletnek és verstechnikának az 1926-os *József Attila* és az *Ülni, állni, ölni, halni*. Az idő azonban József Attila gondolkodásában, költészetében a bergsoni, a marxi és freudi tanok korrelációjában, olykor szimbiózisában sajátos és egyéni képrészeket, motívumokat, struktúrákat teremt, így e rövid tanulmány keretében inkább ezekről, az érett költészetről beszéljünk.

Ha fel akarjuk lapozni azt a sokszínű és tekintélyes katalógust, amelybe a József Attila-i időképzetek foglalhatók, akkor néhány példa erejéig vessünk pillantást az időhöz kapcsolódó fogalmi és tárgyi képzettársításokra. „Avas szalonnán élt, mint az idő. / Telt-múlt naponta...” – olvashatjuk az anyai nagyapának, ennek a falu rossza, a családból elzavart, életét a faluszéli szérűn tengető páriának létösszefoglalását a *Dörmögőben*. Az életét értelmetlenül élő ember sorsát az idő folyásának egyhangúságát visszaadó második sor igei metaforája érzékelteti. Az első sor szürrealisztikus hasonlatának valóságélménye, a megavasodott szalonna érzékelteti az idő múlását és fanyar, rossz ízét. Ugyanezt a képalkotási technikát láthatjuk az Aranynak emléket állító versben: „Verseidre raktál szép cseréptetőt / s homokot kötöttél, a futó időt.” Az idő jelzője a homoké (ti. futóhomok), s a magatartásmód is erre irányul, amint azt a vers közeli *Ákácokhoz* is megerősíti. „Száz göbbedő odvas falunkban / homokot kötni magunkba...” A szétpergő, szélfúttá, megállíthatatlan homok látványa-képzete hívta elő ezt a képkapcsolatot, s vándorolt át a futó jelző az időhöz. Ugyancsak szemléletes a *Holt vidék* „zörgő időt vajudik az erdő” sorának képe, hisz itt a vers egészéből kitetsző élettelen, fagyott világ összefoglalása ez a jelzős kapcsolat, hanghatásaiban is utalva a kemény hidegre. „Csillan e nyüzsgő idő / korallszirtje...” – olvasható a *Sárga füvek* lazán összefüggő asszociáció sorozatában. Ez a valószínűleg befejezetlen és bizonytalan keletkezésű vers a lét egészének áramlását, változékonyságát idézi. S az időhöz tapadó képek közül idézzünk meg egyet a Gyömrői-versek közül, 1936-ból:

„Oly gyors a nyaram s lassú a telem –
az ősz kockája kit mutat nekem?
A lesi-csőszi idő elől
Ki szállna el velem.”

A *Jaj, majdnem* kezdetű vers fenti részlete nemcsak a megélt idő szubjektívizálásának képisége miatt érdemel figyelmet. A megszólított, a beszéd címzettje a női nem. A beszélő állapotát, skizoid feszültségét, mintegy a megszólítás indikációját

megragadó és megdöbbenő kép érzékelteti: „Csillagok rácsa csillag az égen / ilyen pincében tart az értelem.” Az *Eszmélet*ből ismert börtön-képzet itt tehát az értelem-szenvedély (ösztön) freudi bipoláris világértelmezésére tevődik át, megadva a „lesi csősz idő” elől menekülés indokát, a tettenéréstől, a tudathasadástól való félelem magyarázatát.

A sokszínű időképzet egy másik variánsára három közismert, s méltán híres vers motívumát idézzük. „A pillanatok zörögve elvonulnak, / de te némán ülsz fülemben. / Csillagok gyúlnak és lehullnak, / de te megálltál szememben.” – olvashatjuk az *Ódában*. Ez a szerelmi kultúra és a nyelv konvencióra épülő, hagyatkozó vallomás a kedves állandóságát, örökkévalóságát helyezi szembe az idő múlásával. A kiemelt versrészletben azonban a véges pillanatok és a végtelen távlatok kapcsolódnak össze, a szerelmi mámor egyszeri átélhetőségének és a vágy végtelenségének örök emberi paradoxitását érzékeltetve. A világegyetem változásának időtlensége és a személyes lét tapasztalati idejének pillanatnyisága, ezt a csak ésszel felfogható, gyötrő ellentmondást a szerelem örökkévalósága oldja fel az *Ódában*.

Egy másik vallomásban, a Babitsot engesztelő *Magad emésztőben* ugyancsak sajátos világképnek rendelődik alá egy többretegű időkép.

„A múlt
tüntető menete elvonult,
a lomb lebulrt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiiben, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek, és tagok
óriási nyomása alatt.”

A költőfejedelmet, a *Nyugat* főszerkesztőjét, a Baumgarten-alapítvány fő kurátorát jóvátehetetlenül sértő egykori vétséget próbálja a vers, s a költői szándék, ha nem is elfeledtetni, de magyarázni, indokolni. A bűn okát fedi fel az idézett rész. Azt a magyarázatot, amit egy segélyért folyamodó, megalázkodó levélben így értelmez József Attila: „amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” Az affért, a freudi logikával apakomplexusként értelmezett lázadást elrejtí már a múlt, az emlékezet, amit a költő a lélektani értelmezéstől ugyancsak távol álló, a politikumból származó képpel érzékeltet: „a múlt tüntető menete elvonult.” Az élő anyag elkövesedik az „aláomló évek, évszakok”, az idő nyomása alatt, lerakódik a fájdalom. S noha az engesztelés Babits mélybe

ivódott sérelméről szól, a „mindenkinek” utal arra, hogy nemcsak a sértettben ülednek le a bajok, hanem a sértés oka is itt keresendő.

A múlt egy másféle létértelmezéshez és annak formát adó képzetekhez kapcsolódik az *Eszmélet* egyik szakaszában: „csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a múlt szövőszéke”. Ez már nem a személyes lét átélhető ideje, hanem a társadalmi történés lezárult, s némiképp idealizált korszaka. Az *Eszmélet* József Attila legtöbbet elemzett műve, s méltán. A költő, aki – talán épp rokontalan-sága, meg nem értettsége okán – öntudattal állt ki művei mellett, így vélekedett erről a versről: „Az *Eszmélet* valóban szép vers, s bizonyos másfajta versek úgy viszonyulnak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marxéhoz.” A mű három egymásba illeszkedő, áttűnő rétegből épül föl: az érzelmet tárgyiasító lírai vallomásból, a társadalmi törvényszerűségeket teoretizáló értelmezésből és az ontológiai kérdés-felvetésből. Az idézett versrészletben a felismerő értelem a világ törvényszerűségeit a vers egészére jellemző antinómikus szemlélettel a múlt-jelen folyamatához köti. A csilló véletlen szálaiból szőtt törvény, a világrend dialektikus egésze a hangsúlyozott én vélelmezése. Ezt a múltbeli teljességet azonban cáfolja a tárgyias, józan szemlélet, az eredményt is kifejező felismerés: „s láttam, a törvény szövődése mindig fölfeslik valahol.” Az elképzelt és tapasztalt, idealizált és hiányos világrend képzelei kapcsolhatók a költő kommunista korszakához és az abból való kiábránduláshoz, mint a teória és a gyakorlati tapasztalat antinómiájához, de értelmezhetők a modernség előtti „múlt” és a modernség jelene szemléleti konfrontációjaként is. Ebből, a felfeslő törvény felismeréséből következik a vers további szakaszában a világ bezártságának, a börtönlétnek a tudatosodása.

József Attila gondolkodói alkatának sajátja, hogy nemcsak a valós vonatkoztatásokat jeleníti meg képszerűen, hanem az elvont, teoretikus képzeteknek is képi, a tapasztalati valóságra visszavezethető formát ad. Az idő fogalmi interpretációjára idézzük az *Esztétikai töredékek* egy az ihlet és idő kapcsolatát taglaló részét: „Az ihlet nem semmisíti meg az időt, hanem megszelídít, értelmez, végtelenséget alkot. Helyezkedjünk megint csak a műalkotásba és fogadjuk ihletét megint csak egzisztenciánk (!) – azt látjuk, hogy bár csak egyetlen idődarabot fog össze, ezt az idődarabot végtelenné mélyíti, képletesen szólván az idő végtelen egyeneséből lecsíp egy részt és azt végtelen, önmagába visszatérő göbévé alakítja. A fogalom időtlen örökkévalóságával szemben az ihlet határolt végtelenség.” A crocei intuícióelmélet szolgált a költőnek kiinduló pontul, s transzponálta azt az időértelmezésre, igencsak szemléletes példáját adva az egy struktúrán belüli időrétegek belső mozgásának, tágulásának. Ez a végkövetkeztetés, a dialektikus „határolt végtelenség” szolgál aztán az *Irodalom és szocializmusban* a műértelmezés alapjául, s ugyanezt láthatjuk *A város peremén* egykoron sokszor hallott, de vélhetően ritkán végiggondolt jövőképében:

*„Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...”*

A „határolt végtelenség” filozófiai fogalmát a költő továbbépíti az einsteini relativitáselmélettel megismerkedve „véges végtelenné”. Az idézett versrészletben a jövőt azonban nemcsak a természet megértése, a relativitáselmélet tudomásul vétele hozza el, hanem még másik két filozófia belátása is. A „termelési erők”, a társadalmasított természet nyilvánvalóan marxi kategória, amint az idebent levő ösztönök freudi származása sem kétséges. A verszárlat nem egyszerűen a József Attila-i freudomarxizmus bizonyítéka, hanem egy olyan jövőképnek, némiképp idealisztikus, de azért vonzó kivetítése, amelyet nem a politika, az erőszak kényszere diktál, hanem az emberi értelem megvilágosodása hoz el. A természet-, a társadalomtudomány és a lélektan modern egységében.

Az einsteini elméletre visszavezethető kozmológiai képzetek, immár eredeti kontextusukban, a táguló világegyetem örökkévalóságát idézve feltűnnek az utolsó év verseiben, töredékeiben. A Flóra-szerelem erejét mámoros túlzással érzékelteti az egyik vers: „Miként a tiszta űrben a világok, / lebeg keringve bennem a hiányod.” A *Költőnk és Kora* önreflexiójában, a nehezen elkészült versre utaló önironikus sorban olvasható:

*„Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;”*

Két különböző természetű és ellentétes minőségű jelenséget vont össze József Attila ebben a hasonlatban. A világmindenség határtalan anyagiságát és a műalkotás egyszerűségének anyagtalan, nyelvi mivoltát hozza kapcsolatba a végtelen időbe, pontosabban a vers szövege szerint, a jövőbe vetítve.

Az idő-szemlélet József Attila költészetében sajátos versstruktúrákat hozott létre. Ezek egyike az a verstípus, amelyet születésnap-i versnek nevezhetünk. Az 1922 és 1928 között íródott áprilisi versekben mindig akad legalább egy, amelyet a költő önmagának, személyiségének, addigi életútjának és az elképzelt jövőnek szentelt. Az évek során 19 vers született április 11. táján, s ez a szám csak azért ennyi, mert 1929 és 1935. között a költő nem jelezte műveinek keletkezési dátumát.

A születésnap versek jórészt a korai költészet darabjai. A biográfiát áttekintő művek a „ki voltam én” problémájának felvetésével a múltból indulnak, s a jelen állapotrajzával, a „most mi van és mi vagyok” rögzítésével a jövőt rajzolják meg. Azaz ez a verstípus az identitáskeresést, az önmeghatározás szándékát is dokumentálja.

1921. április 11. keltezés alatt két vers található, az *Amióta*, *A halálról*. Mindkettőben a pályakezdő költő próbálkozásait láthatjuk, ám elgondolkodtató, hogy mindkét születésnap verse a halált hívja. Ezek a vallomások olyan önreflexív dokumentumok, amelyek nemcsak a kamasz költő, hanem a felnőtt férfi énazonosság-problémáit sejtetik. Persze ezek az alkotások olykor nem mentesek a stilizációtól, mint az *Elköszönő szelíd szavak* vagy a *Szomorúfűz*, s a spilen ugyanúgy színezi a jelen és jövőképet, mint a kamaszos nagyotmondás.

A huszadik születésnapra írott vers egy megszerkesztett élettörténetet idéz. Mint két évvel korábban *A legutolsó harcok*, szomorú iróniával szól származásáról. A fogantatás tényével indul – erre utal a nyári éjszaka, az ölel ige – amely a megszületésben teljesedik ki (április). A „gyárfüst ölelt át lomha földszagot” játékos iróniájú metonimiái utalnak a szülőkre, a származásra, amelyből következik az önmeghatározás: az „Ucca és a Föld fia vagyok”. Sajátos rajzolatú a szülők-fiú viszony, a család, a múlt értékelése. A „Kártyás munkás” nemcsak a biográfiai tényre, az apa – majd a gyerekek, Jolán, Attila által is örökölt – játékszenvedélyére utal, hanem arra is, hogy a fiú az apának csak a presztízst jelentette. (Hisz – mint Jolán visszaemlékezéséből tudjuk – a második lányt már meg sem akarta nézni, annyira elkeserítette, hogy nem fia született.) Más kép tárul fel az anyjáról. A „szép ifjú mosóasszonynak” reményt, célt és ugyanakkor „fejkendőbe költözött gondot” is jelentett a gyermek. Hasonló képet rajzol a származásról, a szülőkről az 1928-as *Nemzett József Áron*. Az apja alakját itt is a családi legenda formázza, némi mesés groteszkséggel: „Nagy óceánon / szagos füveket kaszál”. Az anya halálát csaknem a diagnózis pontosságával ismerteti: „Megszült Pöcze Borcsa, / kit megettek a fenék”. Ez a népi terminológia a mama halálának okára, a méhrákra is utal, a gyomor, a has említésével. A vers egyetlen veszteségletár, mind a múlt, mind a jövő negatív végösszegű. Az én története csupa kudarc, tragédia, a jelenben is a veszteség hangsúlyozódik, a jövő, az „öröklét” pedig értelmetlen: „Élek mindörökké / gazdátlan és ostobán.”

A leghíresebb utolsó születésnap verse dalszerű játékos ritmusa, bökvers jellegű önrímei, paradoxonai nem tudják elfedni a szomorú valóságot, a költő teljes társtalanságát. Az önirónia minősíti az életutat. Az egzisztencia sikertelenségét a jól ismert korabeli sláger tudatosítja: „még havi kétszáz sose telt.” A társadalomból való kiszorultságának okát a Horger-afférra vezeti vissza. Azaz egy aktuális életstratégia jegyében – ellentmondva ezzel a valóságnak – felnagyítódik a szegedi professzorral támadt konfliktus jelentősége. A „lehettem

volna oktató”, azaz a tanár társadalmi státusát felértékelő szemlélet a jelen helyzetéből érvényesíti értékrendjét – bár kétségkívül a tanárság akkortájt nemcsak társadalmi presztízst, hanem egzisztenciát is biztosított. A verszárlat jövőképe szimbolikus ábrázolatú. A „nem lesz tanár e féltekén” tiltását, fenyegetését oldja fel a távlatba helyezett minta, a nagy költő ígérete, akinek művei egész népet tanítanak. Ez a kiteljesedés, a horatiusi idea aktualizálása persze annak a tényleges lét-helyzetnek a meghaladási kísérlete, amelyben a vers fogant, az elhatalmasodott betegségé. A népét tanító nagy költő olyan jövőkép, amely egyrészt a valós önértékelésre épül. (József Attila nagy költőnek tartotta magát, sőt a legnagyobbnak, mint az egyik, méltán híres vers felolvasása után mondta Fejtő Ferencnek.) A *Születésnapomra* ilyen befejezését azonban motiválhatta egy másik tényező is. A Flóraszerelm boldog szakaszában, a jövőt tervezve, házasságra, családalapításra készülve, a vagyontalan, el nem ismert költő nem mutathatott fel kedvesének a jelen időben materializálódó értéket, csak a költői hírnevet ígérhette.

József Attila költészetében a számvetés szándéka meglehetősen gyakorisággal idézi fel az élettörténet addigi szakaszait, s valamilyen időrendbe szedve, olykor aktuális életstratégia logikája szerint elrendezve mutatja fel a biográfia valóságos tényeit vagy azok szimbólumértékeit. Mindkét eljárásra találunk példát, s arra is, hogy egyetlen alkotáson belül az időtörténet szubjektív, emlékképszerű elemei és azok objektivizált elvonatkoztatási együtt alkotják meg az élettörténetet. A *Kész a leltár* a beszélő életidejének három szegmensét szembeesíti. A zsoltárparafrázis, a „Magamban bíztam eleitől fogva” időtleníti a múltat az áthallás révén, és egy állandó értékű magatartásmódot is megjelenít. Oly módon modellál egy életsorsot, mint amit a vers egy másik része tételszerűen fog össze: „születtem, elvegyültem és kiváltam.” Ez a valóságos életmozzanatokból elvonatkoztatott sorsképlet összetömöríti az élettörténetnek az elbeszélés idejéig lezajlott eseményeit. Ezekhez képest esetlegesek azok az emlékképek, amelyek a gyermekorból (forgót, kenyeret árult), az ifjúkorból a ténylegesen megtörtént eseményeket, életszakaszokat felidézi. S amint a verskezdet egy magatartásmódot parafrázál egy intertextuális áthallással, ugyanúgy a verszárlat is. A „Nem dicső harcban, nem szelíd kötél / de ágyban végzem, néha ezt remélem” Petőfi-utalása nemcsak egy sorsképletet cáfol, a nemzetéért, az emberiségért életét adó forradalmár hősi halálát, hanem az ebben megtestesülő értéket, a közösség által elismert örökkévalóságot is.

Az egyéni léttörténet és annak általánosító szándékú értelmezése az utolsó versek létösszegzéseiben struktúraképző szerepre tesz szert. Arról a poetikai eljárásról van szó, amint Németh G. Béla találóan a három időhatározó szóval modellált: még, már, most. Ha ezt az időszembesítő szemléletmódot az utolsó három, közel egy időben keletkezett versben nézzük, a jövőképnek a versstruktúrában elfoglalt sajátos helyzetére és értékszerkezetére kell figyelnünk.

A [*Karóval jöttél*], a [*Talán eltűnök hirtelen*] és az [*Íme, hát megeltem hazámat*] a múltat elemzi, a beszélő által hangsúlyozott én szempontjából. Az élettörténet eltérő módon stilizált viszonylatokban, s ezeknek formát adó fogalmakban, képekben jelenik meg. Látnivaló, hogy a múlt tényrögzítéséből kevés a valós, a biográfiailag is hiteles utalás. A költői sorsértelmezésben az általánosított én-világ konfliktus dominál, az egyén mássága, s az ebből következő feloldhatatlan kudarc. A [*Karóval jöttél*] nyitóképének emblemikus karó-virág oppozíciója jelzi a múltra, a születésre visszavezetett társadalmi elutasítottságot, amiből logikusan következik a verszárlat jelenideje: „Be vagy a Hét Toronyba zárva”. Ez a reménytelen sorsfeladás helyezi a [*Talán eltűnök hirtelen*] elejére a jövőképet, a halált: „talán eltűnök hirtelen / akár az erdőben a vadnyom.” A nyomtalanul eltűnő egyén tragédiáját a múlt, a személyes sors ellentmondás-sorozata magyarázza. Ez a múlt-jelen oppozíció és egyben oksági következmény a legmegragadóbb ellenpontoszó képet az utolsó strófában hívja elő:

*„Ifjúságom, e zöld vadont
szabadnak hittem és öröknek
és most könnyezve hallgatom,
a száraz ágak hogy zörögnek.”*

Az utolsó vers a jelen-múlt-jövő (jövőtlenység) logikájára fűződik fel. A jelent taglaló 3 versszak mély öniróniája a teljes kudarcot érzékelteti. A költői életmű világképi értékeit megtestesítő „szép szó”, „új világ, jog, föld” visszautasításra találnak, a jelen kifordult értékrendje nem fogadja el. Ez a teljes visszautasítottság, a feleslegesség érzete emberileg is érthetően és poetikailag logikusan a múltban keresi a magyarázatot. A megjelenő sorsértelmezések azonban csak a summázatot közlik: a magányosságot, a kudarcot, a kitesztetettséget („Bolondot játszottak velem / s már halálom is hasztalan”) Ez a múlt pedig okságian meghatározza a jövőt. Megtörik a versszerkezet rendje, a kétszer hármas osztást csak egy versszak követi. A jövőképe, amely a tűzhelyről, a családról, az emberi lét két alapvető értékéről való lemondást tükrözi, mély szomorúsággal.

Az emlékezet verse *A Dunánál*. De nem csak a személyes lét múltja elevenedik meg, mint az alkalmi jellegű születésnap vagy a kései létösszegző versekben, hanem a létezés történetisége és a történetiség létezése. A vers történetiségét az ihlető körülmény, pontosabban a szükség adta, hogy a költőnek verset kellett írnia a *Szép Szó* Mai magyarok régi magyarokról című összeállításába. A múltidézés személyességét pedig egy másik, szervesebb ihlető szituáció hívta elő, az önelemzés kényszere. Az a folyamat és készítés, amelynek stációit

a *Szabad-ötletek jegyében* olvashatjuk, s amely szöveg párhuzamosan keletkezett, amint erről a motivitikus egybeesések vallanak. Az időfolyamatnak azonban van egy harmadik aspektusa is, a keletkezés, a leszarmazás mítoszában.

A személyes történetiség a szülőkhöz, pontosabban az anyához kötődik a vers I. szerkezeti egységében. A kettős anyakép, a gyermekét ringató, mesélve dajkáló és a másra gondoló, gyermekével nem törődő mama dichotóm képze a kései versek jellegzetessége és szublimációja annak az anya-gyermek viszonynak, amelynek freudi színezetű, olykor drasztikusan nyers képeit a *Szabad-ötletek* adja vissza. A jelen analizáló szemléletét és készítését már a vershelyzet, a sokértelmű „sorsomba merülten” jelzi. A sorsképlelés pedig szükségszerűen idézi fel a múlt történéseit, mint a jelen állapotnak előzményeit, esetleg előidézőit. A „fecseg a felszín, hallgat a mély” sokat értelmezett dialektikus fogalompárja is utal a múlt eseményeire, hisz az egyén sorsát nemcsak a véletlenszerű felszíni történések és a törvényszerűen bekövetkezők alakítják, hanem a lélek mélységének múltjába fojtódottak és az azokat sejtető tünetszerűen fecsegők is. Ebből a lélektani sorsanalízisből pedig szükségszerűen bukkan fel az anya alakja, s indítja el az emlékezést, az „idő árját”.

A vers második szakában a korábbi szemlélődést a megértés tevékenysége váltja fel. Az értelmi folyamat, annak eredményessége (nézem-meglátom) az egyén és az ősök, a jelen és múlt egymásba kapcsolódását értelmezi. Ezt kezdetben az antinómikusan polarizált képzetek (száz ezer éve – hirtelen, „Egy pillanat és kész az idő egésze”) majd a jelenben élő múlt szinkronitását érzékeltető ősök-fiú kapcsolat írja le. A létezés múltját személytelenítik azok a tevékenységek, amelyek – ismét csak a freudi igepárral érzékeltetve – az emberi mibenlétét ábrázolják: „...kapáltak / öltek, öleltek, tették ami, kell.” S ezt a múltat, az ősi ösztönök világát csak ők, „az anyagba szálltak” tudják, a továbbélő jelen, a fiú csak megpróbálja feltárni a vallomásában.

A múltidéző személyes sors az anya és az apa alakjának, származásának képzetében tűnik fel. Noha anyjáról pontos emlékei vannak a költőnek, eredetét egy népcsoporthoz, tehát egy történeti képződményhez köti, amint apját is, pontosabban a legendát a félig székely, félig román családfőről. A versnek ebben a szerkezeti egységében a személyes történet a származástannal léttörténétté transzformálódik, az összejt végtelen osztódássorozatának egy pillanata az apa és anya élete, s a belőlük születő egyén, a lelkes Egy. S a történetiség újabb aspektusában a közép-európai történelem jelenik meg. A hódítók és hódítottak sorsa, Árpád és Zalán népéé, s a magyarságé, amely elszenvedte a török, tatár pusztítást, miközben maga is hódító volt. A Duna ennek a közép-európai sorsnak, az egymásra utaltságnak a jelképe, amint azt a Dunai konföderációról, az együttéléstről mindeddig utópisztikus elképzelések felvázolják. A himnikus verszárlat máig tartó politikai érvényességére

idézhetjük a közös dolgaink rendezésére szóló felhívást, de ugyanilyen érvényűnek tarthatjuk az egyéni és közösségi léttörténetet szimbolizáló Duna-képzetet, amelyben egybeforr a „múlt, jelen, s jövő.”

Az idő – vélhetően – a költészet ősi és egyik leggyakoribb toposza. Miként is lehetne másképp, hisz az ember legfájdalmasabb felismerése a természet örökkévalóságával szemben saját végeessége. József Attila – akinek nem adatott meg, hogy öregkorában az idő múlásán merengjen, s a megvalósult reményeit sorba vegye – gyakran szembesült létének szomorú végeességével és reményteli végtelenségével. Az ifjúság naiv és tiszta hitével, a világot formáló szellem racionalitásával megvalósulásra váró jövőképet alkotott. S aztán befele fordulva a múlt egyre mélyebb üregeibe szállt alá, amint a *Tudod, hogy nincs bocsánat* keserűen összegzi: „s romlott költőkre leltél pszichoanalízisben.” Élete utolsó évében, a saját sorsára vonatkoztatva, de modern és posztmodern korunk szétpergő időélményére is értelmezhetően írta az *Ars poeticában*: „az idő lassan elszivárog”.

H. Nagy Péter

A GRAVITÁCIÓ RETORIKÁI ADY – ILLYÉS – KAF

Az Ady-versek szótlanságának érzékelését követő recepciós elbizonytalanodás legalább két olyan dilemmával találta magát szemközt, melyek a szövegek aktuális megértésének kilátásait érintették. Egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy – Kulcsár Szabó Ernő szavait idézve – „Ady ma olyan költő, aki – fogadtatástörténete során alighanem először – nemhogy nem hívja ki a recepció válaszait, hanem kifejezetten rá van utalva annak megszólaltató aktivitására.”¹ Másfelől megkerülhetetlen kérdéseket implicált ama tényező, hogy – némely esetben – a kortárs líra minden irodalomtörténeti vállalkozásnál beszédesebben támogathatja az Ady-darabok „ellenállásának” időbelivé alakítását. Ennek következtében az esztétikai ideológia vezérelte kanonizáció hatástörténeti eredménytelenségével szemben felsejlettek annak jelzései, hogy az Ady-líra több mellőzhetetlen kérdés-iránnyal kondicionálja a XX. századi magyar költészet önmegértési formáit. Azokat a szemléleti-poétikai komponenseket, melyek egy-egy költészeti modell másságának tudatosításán, újrakonstruálásán keresztül válhatnak a szövegek polilógusának temporális részeseivé. Nem véletlen tehát, hogy